

Polgár Anikó – Cseh Zoltán

Mögöttes én-ek

A szereplőrá változatai – tipológiai vázlat

Az úgynevezett tranzaktív irodalomtudomány közismert alaptétele szerint az értelmezés identitáskomponens, vagyis az olvasás, a szöveg befogadása során a befogadó mintegy megkettőzi önmagát. Az identitás pedig az általunk kialakított alkalmazkodási és vágyminták transzformációjaként lép relációba az irodalommal. A művet lelki ökönmóráink részeként éljük meg négy alaptevékenység során:¹

elhárítás (defence)
 elvárás (expectation)
 fantázia (fantasy)
 transzformáció (transformation).

Ezt a tevékenység-együttest nevezik „deftelésnek”, mely önnön, befogadói identitásunk újramodellezését jelenti: magát a folyamatot és a folyamatot. Norman N. Holland általános modellje a szereplőrá értelmezésekor is használhatóan látszik, ugyanis az irodalmi maszkos játékok túlynomórészt efféle „deftelések” újraaktiválásai, pontosabban szölv: nyilvánossá tételei. A szerző gyakran e viszonyrendszerek közt nyilvános olvasóként vagy újraolvasóként, esetleg a műfordítóéval rokon minőségként funkcionál, s műve gyakorlatilag saját kalandja az olvasási folyamat alaptermészetéből eredeztethető identitás-teremtéssel.

Az alábbiakban megkíséreljük tipologizálni a szereplőrá egyes válfajait.

A kánonkitöltő módszer

A költő hiányészleléséből fakadó eljárás, melynek lényege, hogy a szerző irodalomtörténeti szemfülességére hagyatkozva feltérképezi egy adott nyelvi tér fehér foltjait. E fehér foltok rendszerint egy hierarchikusan magasabb rendűnek tartott vagy épp nagyobb érdekességi fokkal rendelkező struktúrához viszonyítva ütköznek ki. Weöres Sándor *Psychéje* kiváló példa erre az eljárásra:² a maskulin karakterű felvilágosodás szövegüniverzumába belelopja a kontrasztív női elemet, s nemcsak kiegészíti a korábbi „egypólusú” kánont, hanem megteremt egy a maga archaizáltságában kompakt történeti nyelvet is. E nyelvtelentő attitűd lételeme az utólagosság, azaz végeredményben tudományos időtapasztalatból fakad. A kísérlet sikere az integrálhatóság magas fokából követ-

1 Norman N. HOLLAND, *Tranzaktív beszámoló a tranzaktív irodalomtudományról*, ford. BÓKAY Antal = LÓRINCZ Judit (szerk.), *Szó – művészet – társadalom*, Budapest, Múzsák Kiadó, 1993, 47–57. VILCSEK Béla, *Az „irodalomtudomány” provokációja*, Bp., Eötvös–Balassi, 1995, 238–239.

2 WEÖRES Sándor, *Psyché. Egy hajdani költőné írásai*, Budapest, Magvető, 1972.

kezik, de ehhez szükségszerűen társulnia kell a különösség minőségének is, mely egyszersmind a létrejövő identitás egyedi pozícióját képes azonnal egyértelműsíteni. A nemváltással összekapcsolt történetiség az elleplezés mellett a kibomló fikció erőteljességét szolgálja. Weöres szövege koherensen csatlakozott Ungvárnémeti Tóth László költészetesztétikájához, s nem pusztán egy hiányfolt eltüntetése (azaz a szapphói pozíciót betöltő női klasszikus megteremtése) volt a célja, hanem Ungvárnémeti Tóth rehabilitálása is. A költő viszonyítási alapja itt hangsúlyozottan történeti, beavatkozása a folyamatba pedig mintegy előrejelző funkciójú az olvasás mikéntjeit illetően: benne rejlik a felfedetés öröme, az időtlenség tapasztalata helyett viszont a határozottan kijelölt periódus kerül előtérbe. A szöveg nemcsak integrálódik egy adott irodalomtörténeti kontextusba, hanem át is rendezi azt: azaz önmagán jócskán túlmutat.

A redivivus-módszer

E módszer lényegében a visszatért költő mítoszában alapul: reinkarnációs rendszerként működteti magát az irodalmat. A költő-olvasó gyakorlatilag egy másik, ismert énnel eltöltött űr, s a szerep vagy a teljes hasonulás válik a szövegben megképződő lírai én hordozójává is. Épp ez az egymásra kopírozottság meg is kérdőjelezheti e módszer szerep-jellegét. Némely Berzsenyi-versről nehéz eldönteni, meddig Horatius, ám szinte minden Berzsenyi-versre igaz, hogy horatiusi. Janus Pannonius önmagát Martialis majmának mondja, s epigrammáit gyakorlatilag Martialis folytatásaként vagy újjáéledéseként olvassuk.³ Az azonosulás a választott előddel olyannyira maximalizálódhat, hogy a felek közt folytatott művészi párbeszéd eleve feloldja a befogadó ént, lévén, hogy annak minden igyekezete a különbségek eltüntetésére irányul. A költő identitása egy befogadott identitás transzformációja és látványossá tétele.

Anakronisztikus vagy kiszólásos módszer

Az anakronisztikus vagy kiszólásos módszer alkalmazásakor a maszk csak maszk marad, nem olvad rá letéphetlenül az arcra, mint az előző esetben. A megidézés ugyan irodalomtörténeti tényekhez kötődik, de a teljes azonosulás a választott modellel nem következik be, mivel a poéta őrzi önnön integritásának jelenidejűségét is. A módszer lényegében a retorikából jól ismert hiszterológia elvén működik: vagyis a történeti, ha tetszik, a logikus idő megszegésén, áthágásán. E módszert kiválóan működtette például Géher István, aki Catullusba és Anakreónba a saját létszorongatottságát és magánéleti referenciákat iktatott.⁴ Catullus mint egyetemi tanár, Anakreón mint a katedra

3 Vö. CSEHY Zoltán, *A humanista költészet Janus-arcai (Identitásformáló stratégiák a neolatin költészetben) = Literárna textovosŹ a identita postáv – Irodalmi szöveg-szerűség és szereplői identitás*, Nyitra, 2007, 48–57. JANKOVICS László, *Accessus ad Janum. A műértelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében*, Budapest, Balassi, 2002, 21–29.

4 POLGÁR Anikó, *Catullus noster. Catullus-olvasatok a 20. századi magyar költészetben*, Pozsony, Kalligram, 2003, 190–208. CSEHY Zoltán, *Anakreón redivivus*, Irodalmi Szemle 47 (2004/2), 60–66. SZEPES Erika, *Anakreón-variációk: vágyott életminőség avagy sorsközösség*, Bp., Orpheusz Könyvek, 2002.

embere, az öregedő férfi prototípusa jelenik meg, s noha az intertextusok, a formai megoldások, a bizonyos antik diszkurzusba ágyazható vagy csak épp onnan értelmezhető elemek látványosan működnek, az időszegmens minduntalan kisiklik, és elképteleníti az antiknak vázolt létszituáció történetiségét. Géher említett kötetei több pontján is anakronisztikus megoldásokba zuhanó műfordítóként hat, s költészetének épp ez a kettős játék, a hiszterológia elvén működő retorikai bravúr adja a lényegét. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a jelenné lett hagyomány természetessége, a poundi értelemben vett mindenkori világirodalmi egyidejűség gondolata⁵ is erőteljesen van jelen Géhernél. Ugyancsak a tranzaktív irodalomtudomány egyik főtételét idézhetnénk e ponton is: az irodalom nem késztermék, hanem folyamat. Géher az olvasási folyamatot magát is verssé teszi, s költészete a hagyomány folyamatos használatának és kihasználásának dokumentációja. Géher sosem tolakodó vagy hársány, bölcs antik humora (a leginkább talán a latin *venustum* fogalmához áll közel, mely a bájt és a nevetést kapcsolja össze) iróniája és parodisztikus érzékének intellektuális természetete egyik legjobb költőnké avatja őt. Ugyancsak e típusba sorolhatnánk Térey János *Niebelung-lakóparkját* is,⁶ mely gyakorlatilag Wagner szöveggönyveinek jelenné transzformált átírásán alapulnak.

Korrekción módszer

Míg az anakronisztikus jellegű tendenciák világosság teszik a költői szerep természetét, a korrekciós modell lényege abban áll, hogy a szövegenerálás már egy ismert, meglévő korpusz kiegészítésére vagy tökéletesítésére irányul. A szerepjátszó gesztusok rendszerében ez a modell áll talán a legközelebb a műfordításhoz vagy annak látszatához. A költő egy olvasmányélmény transzformációjáról számol be művészi eszközökkel. Kovács András Ferenc *Kavafisz-kötete*⁷ erre kiváló példa. Kovács András Ferenc kötetét, mely a *Kavafisz-átiratok* alcímet viseli, e „műfaji” meghatározás mellett „rendhagyó főhajtásnak” nevezi. Mielőtt azonban a szerepekre bomló lírai én egy újabb hangartikulációját regisztrálnánk, a fülszöveg másik mondata már el is bizonytalanít: „Jelen kötet a hasonlíthatatlan lírai hagyaték magyarul mindmáig ismeretlen verseiből válogatódott egygyé, vagyis a költő által „Megtagadott versek”, aztán az általa is szentesített „Elismert versek”, továbbá a sokáig kiadatlan „Hátrahagyott versek” válogatott darabjai rendeződnek így egymás mellé, kiegészülve a 2001-ben előkerült „Két athéni füzet” lappangó anyagával. A szerzői név tehát a forráskultúrára irányul, s azt a párbeszédet kívánja fenntartani, mely két szöveguniverzum közvetlen találkozásából jön létre, s egymás leképezéseként önazonosság kialakítására törekszik. Vagyis: magyar Kavafisz kíván lenni, azaz klasszikus értelemben véve műfordításkötet. A megcélzott korpusz, mely a Kavafisz-életmű egy speciális szegmensét jelenti, természetesen a magyar műfordítói hagyományra való reflektáltságában nyeri el igazi értel-

5 Serge FAUCHEREAU, *Századunk amerikai költészetéről*, ford. TÓTFALUSI István, Bp., Európa, 1974, 30–48.

6 TÉREY János, *A Niebelung-lakópark*, Budapest, Magvető, 2004.

7 KOVÁCS András Ferenc, *Hazatérés Hellászból. Kavafisz-átiratok*, Budapest, Magvető, 2006. CSEHY Zoltán, *Ékszerészek rímtelen álmai = Fordítás – nyelv – irodalom – társadalom*, Nyitra, Konstantin Filozófus Egyetem, 2008, 161–167.

mét: azaz, afféle pótlásként tételezi önnön létét a Somlyó és Vas által létrehozott és szerencsésen kanonizálódott Kavafisz-univerzumon belül. E módszer tipikus elemei a szenzáció, a váratlan filológiai felfedezés, a közzététel nagy-szerűségének túlhangsúlyozott gesztusa, illetve a hitelesítő effektusok többé-kevésbé sikeres latba vetése.

A kortárs olasz Edoardo Sanguineti Catullus-szövegekkel űz hasonló játékot Omaggio a Catullo című versciklusában.⁸ A finn Pentti Saarikoski Hippónax töredékeit,⁹ a szlovák Vojtech Mihálik Szapphó-töredékeit fordítja és egészíti ki,¹⁰ és teszi közzé szinte autentikus Szapphó-versekként. Mihálik Saarikoskival ellentétben gyakorlatilag műfordítóként lép fel, Saarikoski a saját költészetébe integrálja a hippónaxi beszédmódot.

Érdeemes egy pillantást vetni Devecseri fordítástechnikájára is Szapphóttal illetően:¹¹ világos, hogy a költői-fordítói fantázia fokozott működését vette igénybe az olykor valóban elenyésző töredékek kiterjedt fordításként megjelenő értelmezése.

Az archeológusi módszer

A fentivel rokon az archeológusi módszer is, melynek lényege, hogy a szerző kiindulási alapul egy olyan költőt választ, akiről nincs kialakult képünk, sőt szövegünk sem, legfeljebb töredékekből és a közvetett szöveghagyomány jelzéseiből ismert. Vagyis: a kánonban ugyan elvben létező, de végeredményben megszövegesületlen, üres név. Kovács András Ferenc Calvusa erre kiváló példa.¹² A neoterikus Catullus-kortárs filológiai értelemben vett hagyatéka mindössze néhány fragmentum, de Kovács András Ferenc catullusi és horatiusi mintára létrehozza az életművet magát, mely kétségtelenül a kánon átrendezésére szolgál, illetve igazolni látszik a klasszika-filológusi vélekedés feltételezéseit Calvus költői kvalitásait illetően. Calvus Horatius előképe lesz, vagy másképp fogalmazva: Horatius válik Calvus-epigonná.

Rákos Sándor lírai szegmensekből álló, valóságos Catullus-regényében¹³ szerepel például Lesbia költeménye: egy válaszvers Catullusnak. Kétségtelen, hogy Lesbia személye közismert irodalomtörténeti adalék, ám költői vénájáról nincs említés. Rákos így Sulpicia előzményévé, vagy akár Szapphó római követőjévé (hiszen a név maga is a leszboszi költőnőre utal) avatja. Lesbia versíró

8 Edoardo SANGUINETI, *Mikrokosmos. Poesie 1951–2004*, Milano, Feltrinelli, 301–304. Edoardo SANGUINETI, *Laborintus. Válogatott versek*, ford. KISS Irén, Bp., Ráció, 2008, 123–128. Róla: CSEHY Zoltán, *Egy platonista erotomániás*, Kalligram, 18 (2009/6), 90–92.

9 Pentti SAARIKOSKI, *Runot ja Hipponaksen runot*, Helsinki, Otava, 1959. Vö. még: H. K. RIIKONEN, *Pentti Saarikosken itä ja länsi = Specimina fennica*, toms II., toim. János PUSZTAY, Quinqueeclisiae, 1990, 51–65.

10 SAPFÓ, *Piesne*, ford. Vojtech MIHÁLIK, Bratislava, Slovenský Spisovateľ, 1980.

11 SZAPPHÓ *fennmaradt versei és töredékei görögül és magyarul*, Budapest, Helikon, 1990. A Szapphó-hagyományról: NÉMETH György, *Sapphó Magyarországon = Uő: A zsarnok utópiája. Antik tanulmányok*, Bp., Atlantisz, 1996, 295–305.

12 POLGÁR Anikó, *Catullus noster*, i. m., 209–221.

13 RÁKOS Sándor, *A tűz kérelése*, Bp., Szépirodalmi, 1984, 139–176. A ciklus elemzéséhez: POLGÁR Anikó, *Catullus noster*, i. m., 167–190.

hajlamának kiaknázása alighanem épp e névrokonság tényére építve merülhetett fel a költőben, bár egy lábjegyzetben azt is hozzáteszi, hogy a „verses választ alighanem egyik udvarlójával, Egnatius költővel íratta Lesbia”¹⁴.

A módszer már az antikvitásban él: Persius szatíráköltő például idéz egy Nero-négysorosot, hogy demonstrálja a tehetségtelen poéta szatírába illeszthető, görögös nehézkességét. Nero költői karaktere a császár irodalmiasult identitásainak egyik alapeleme.

Kontrasztív módszer

E módszer az *oppositio in imitando* elvét képviseli: lényege abban áll, hogy tudatosan szembehelyezkedjék a választott modell közismert vagy egyenesen közhelyként funkcionáló pozíciójával. A német Elissa Radke például Catullust nemcsak németre, hanem női nyelvre is lefordította,¹⁵ s így a latin poétából Katulla néven költőnt kreált. Catullus költészetének hangsúlyos eleme a nemiség, az antik férfiasság-koncepciók destruálása, sőt, a Catullus-filológus, Niklas Holzberg szerint a nőiesebb jelleg sem idegen tőle.¹⁶ Ez utóbbira saját verseiben is célozgat: kortársai a szerelem betegeként olykor kifejezetten elpuhultnak, férfiatlannak tartják. Fabó Kinga lesbikussá hangolt Lesbiája ugyanezt a tendenciát érvényesíti, mintegy magyarázatul szolgálva a beteljesedetlen szerelmi regényre.

Többszólamú módszer

Ez a technika általában véve archaikusabb karakterű: a humanizmus korának egyik legtipikusabb jellemző jegye. Lényege az, hogy a költői megnyilvánulásokat beszédmódcsoportokba rendezi, s a művészi kommunikációt egy-egy beszédmód antik konvencióinak rendeli alá. Az én itt a legtöbbször a múlttal folytatott párbeszédben realizálódik, önálló entitásként, valamiféle felmagasztosított vagy reflektorfénybe állított egóként nem individualizálódik. Girolamo Balbi például Itália irányába a száműzött Ovidius karakterjegyeit veszi magára, Magyarország irányába viszont az első költő, Janus Pannonius életpályamodelljére alapoz.¹⁷ E típus képviselőinél az adott szerepvers lényegileg mindig besorolható valamely beszédmódcsoportba. Dunajcsik Mátyás is ilyen kettős diskurzust teremtett meg, igaz, ő a nemek közti párbeszéd, drámai feszültség kettősségére fókuszálva kreált egy női és egy férfi szótalmot Avar Andor és Hollós Adél hangján a Repülési Kézikönyv Kettős című ciklusában.

14 RÁKOS Sándor, *A tűz kérlelése*, i. m., 51.

15 Anna Elissa RADKE, *Katulla. Catull-Übersetzungen ins Weibliche und Deutsche*, Marburg, 1992.

16 Vö. Niklas HOLZBERG, *Catull. Der Dichter und seine erotisches Werk*, München, Verlag C. H. Beck, 2002, 79–80.

17 CSEHY Zoltán, *Janus vagy Ovidius? Girolamo Balbi költészetének énfomalási stratégiái = Humanizmus, religio, identitástudat. Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről*, szerk. BITSKEY István – FAZAKAS Gergely Tamás, Debreceni Egyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézete, Debrecen, 2007, 32–42.

Életregény-módszer

E módszer feltűnően hasonlít a redivivus-típus gesztusrendszeréhez, ám alapvetően különbözik is tőle. E különbség lényege az, hogy nem az utánczott szerző szövegtörzseiből, de nem is esetleges töredékeiből indul ki, hanem a szerző mítoszából és életrajzából. Az ókorban így keletkeztek például az anakreóni dalok, melyek egy létező költői entitás életregényéből, kultuszának alapelemeiből szerveződtek szöveggé. A mai finn irodalom egyik jelese, Jouni Inkala pl. egyik versében¹⁸ Aiszhüloszt beszélteti Kavafiszon keresztül, kizárólag az Aiszhülosz-mítosz és nem az Aiszhülosz-szövegüniverzum megidézésével: vagyis Aiszhülosz autoreferenciális hangját hallatja, mely azonban a hagyományon is átszól.

Rákos Sándor Catullus nevében pl. olyan Balassi-verset alkot,¹⁹ mely a Balassi-mítosz külsődleges jegyei alapján válik érthetővé. Ide sorolható Kovács András Ferenc egy újabb szerepjátéka, nevezetesen a Lázár René-darabok. E művében egy a 19. század végén fellépő műfordítóként mutatkozik be, vagyis szerzőként dokumentálja egy műfordító antikvitás-értelmezéseit. Itt az értelmezési láncolat meglehetősen bonyolulttá válik, s megítélése a mindenkori magyar műfordítás-történet szemszögéből is vizsgálendő.

Az életrajziság és a kontrasztív eljárás sajátos kontrasztját alkotja Carol Ann Duffy világhíres kötetének számos darabja.²⁰ A világ felesége című verseskötet lényegét tekintve női válasz a férfiaság kanonizált hatalmi pozícióira. Shakespeare felesége pl. egy végrendeleti ügy végletekig referenciális valóságából szól ki, és értelmezi át a patetikussá növelt kultuszt. Életrajzi tényből, ha tetszik szabályos újhistorista módszerrel kreál műalkotást.

Personaváltó módszer

E módszer lényege a pusztán fikción alapuló költői világ- és személyteremtés. Pessoa heteronym versei erre kiváló példaanyagul szolgálhatnak. A szétbomló ének mindvégig megőrizték identitásukat és költészetesztetikai integritásukat, a jelenből léptek elő és poétikailag is a jelent formálták. Kovács András Ferenc Jack Cole-alakmása is hasonló karakterű,²¹ noha nála a figura elsősorban a műfordítás-értelmezési modellek és a műfordításkötetek paródiájának tudható be.

Hatásos példaként említhető itt Charles Olson Maximusa,²² a gloucesteri költő, aki Serge Fauchereau szavaival élve „az egyetlenest” célozza meg „ a

18 Jouni INKALA, *Kirjoittamaton*, Werner Söderström Osakeyhtiö, Helsinki, 2002, 32. Magyarul: Jouni INKALA, *Aiszhülosz sírverse*, ford. POLGÁR Anikó, Kalligram 14 (2005/7–8), 97.

19 RÁKOS Sándor, *A tűz kérelése*, i. m., 164–165.

20 Carol Ann DUFFY, *világ felesége*, ford. KAPPANYOS András, Bp., Arktisz, 2006.

21 KOVÁCS András Ferenc, *Jack Cole daloskönyve*, Pécs, Jelenkor–Kolozsvár, Polis, 1996.

22 Charles OLSON, *Semmi egyéb a nemzet mint költemények...*, ford. SZŐCS Géza, Budapest–Kolozsvár, A Dunánál– Qui One Quint, 2003, 162–247. Róla: Serge FAUCHEREAU, *Századunk amerikai költészetéről*, i. m., 238–249.

lokális tolmácsolása útján.” Olson mintegy 300 Maximus-verset rendezett a posztmodern költészet elméletében *serial poems-nak* nevezett struktúrába. A beszélő én identitása noha átítatódik Olson identitásával, mégis integráns hasadást mutat, mely a szövegek beszélőjét egyértelműsíti:

„A massachusettsi Gloucester elszegeteltje, én, Maximus szólok hozzátok / emberek és nők / szigetei” (S. F., 247. o.) Ráadásul Maximus azonosítható lehet egy II. századi neoplatonista gondolkodóval is, akinek írásait Olson dokumentálhatóan ismerte. Türosz és Gloucester, a polisz és a kikötőre nyíló periféria így hozható közös nevezőre, s az identitás így végtelenítődik.